

ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԻԲԱՍԵԱՆ ԱՆԱՆԴՈՒԹԵԱՆ

ԸՍՏ Մ. ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ

ԵՒ ՆՈՐԱ ԱՂԲԵՐԱՅ ՎՐԱՅ

(ՏԵՄ ՀԱՐ. ԽԱ. ՀՔ 54, 111, 324):

ԳԼՈՒԽ Դ.

Հայկական ժամանակի դուռնը և տարե-
գիրքը. — Կրկին անմահան լեզու. — Դրոշմաբանը և
իրաւուն հակասող ենթադրութիւնը բանասի-
րաց. — Սեպահեան արձանագործական հնուրի-
ւեր. — Այստեղեկական գրոց կիրառութիւնն և անոր
հաւաստիքը. — Եզրակացութիւն 'ի նպաստ Մ.
Խորենացոյ կամ Մարիբասեան պատմութեան:

Ըստ արդի, բոլոր պատմականէն ա-
ւելի բանասիրական տեղեկութեանց
հնագիտաց ոմանց, այնպէս կ'երևի թէ
ոչ Ասորեստանայց և քաղղէացւոց և
ոչ ալ Մարաց և Պարսից նախնական
ժամանակաց գիւմներ կամ տարե-
գիրներ և ոչ ալ մատենագրաններ
կրնային գտնուիլ. իբր թէ ինչպէս Ա-
սորեստանցիք և քաղղէացիք՝ այսպէս
նաև անոնց զրացի արիական կամ
հնգերուպական ազգերը չունէին այս-
ուրբենական գիր կամ մասնագրու-
թիւն, այլ սեպահեան կոչուած նշանք
ժայն 'ի վերայ աղիւսոյ կամ քարի,
որ մէկ բառով՝ արձանագրութիւն կը
կոչուի. վասն զի այսուրբենական գիրը
1000 տարի միայն յառաջ է քան ըզ-
բիրաստոնէական թուականը, և այս
իսկ առ ֆինիկեցիս, կը յաւելու Ռե-
նան, իւր սեմական լեզուաց պատմու-
թեանը մէջ, որոնց կը վերաբերի այս
գիւմն և անոր գործածութիւնն, և ասկէ

առած են ապա իսրայելացիք առ Սա-
մուելիւ: Իսկ առ քաղղէացիս, առ Ա-
սորեստանցիս և առ Պարսիկս այբու-
բենի կիրառութիւնն աւելի նոր է:

Իսկ ընդհակառակն Մ. Խորենացի՝
Մար Իրասայ Նինուէի անուանեալ դի-
ւանէն հանած մատենին վերայ խօսե-
լով ինչպէս վերը յիշեցինք, երկու սե-
մական լեզու կը յիշէ (Աղեքսանդրի
ժամանակ), այսինքն յոյն թարգմանու-
թեամբ քաղղէարէն՝ բնագիրն և ա-
սորերէն, որով ինքը (Մար Իրաս)
թարգմանելով Հայոց նախնական ժա-
մանակի պատմութեան մասը՝ բերաւ
առ վաղարշակ:

Խնդիրն այսպէս պարզելէն յետոյ, հար-
ցնենք. արդեօք Նինուէի կամ Արեաց
ուրիշ գիւմնի մը մէջ գտնուած Մար
Իրասայ այն քաղղէական մատենը
հիւն քաղղէարէն էր, թէ Հրէից՝ Դա-
նիելի, եզրասայ և այլոց գործածած
քաղղէարէնն: Արդ հիւն քաղղէարէն
չի կրնար ֆուստած ենթագրուիլ, որով-
հետեւ ինչպէս բնութեցաւ, այն քաղղէա-
րէնն այսուրբենական գալուցթիւն չու-
նէր քրիստոսէ 1000 տարի առաջ:
Իսկ եթէ նոր քաղղէարենով համարե-
լու ըլլանք, այն ատեն ինչպէս կրնար
այնչափ դարձիւրով յառաջ նախապատ-
մական ժամանակի անցից պատմու-
թիւնն իւր մէջ պարունակել:

1 Քաղղէարէն կը կոչուի ըստ արդի բանասի-
րաց նախնարար Ասորեստանի և Բաբելոնի մէջ
խոսուած աննահին լեզուն. երկրորդաբար՝ ա-
սորերենով և երայեցեբերենով խառն այն գաւա-
ռական լեզուն, զոր Հրէայք կը գործածէին գե-

րութեան ժամանակ: Այսպէս նաև ասորերէն
կ'ըսուի նախ հին Ասորուց և Միջագետաց լե-
զուն. երկրորդ՝ յետ քրիստոսի նշանից մէջ
ծաղկած նոր մատենագրական ասորերէնը:

Նոյնը՝ ասորերենի համար ալ կրնանք հարցընել. արդեօք Մարիբաւ կատինա հին ասորերենով, այսինքն է հիւսիսային արամեան լեզուաւ թարգմանեց, թէ նոր (Syriaque) կոչուած ասորերենով, Հին ասորերենով գրուածք չեն երևնար քրիստոնէական թուակառնէն յառաջ. իսկ եթէ նոր ասորերենով, ուրեմն կը հետևի թէ Մար իբրաւ յետոյ էր քան զերկրորդ դար քրիստոնէութեան, յորում սխաւ ծաղկիլ էր դեպիոյ մէջ այն լեզուն:

Սակայն բանասիրաց ոմանց ջրին ինքզինքնիս տուած, և անոնց յախուռն և կործանիչ ենթադրութեանց հոսանքներէն մղուելով, աւելի վիճողութեամբ քան թէ համազմամբ մինչև այո կէտս եկած ժամանակ, անշուշտ դուք ալ զգացիք, պատուական վերծանողը, թէ որչափ ժայռերու զարնուեցանք, քանի քանի ընդոստմունքներ ըրինք, և որքան խաւարով ծածկուած և ստոյգ գիտութեան հորիզոններէն դուրս անծանօթ անցքեր ըրինք՝ սխալ հետեւութեան մը հասնելու համար: Թուահատ և բռնագրօսեալ ճիշդ, անպտուղ աշխատութիւն: Ուստի աստի և անդր չենք ուղեր շարունակել մեր խուզարկութեանց ընթացքն անոնց ետևէն, առանց դառնալու և աչք մը տալու քիչ մը առաջ անցած կէտեր. նուս վրայ: Քննելու ենք զանոնք թէ որն է ստոյգ գիտութիւն և որն է պարզապէս ենթադրութիւն, և թէ ինչ աստիճան վկայութիւն ունին անոնք անցելոյն պատմութիւնը հաստատելու կամ բացասելու մասին:

Սակայն դեռ այն բանասիրական քննութեան խորը չլծափանցած, կ'ըսենք թէ նախ և առաջ իրենք իսկ իրենց դրական ենթադրութեանց վրայ ամենին վստահ չեն. մէկուն մերժածը՝ միւսը նոր ձևի մը վերածելով կը պաշտպանէ, և ամէնքն ալ աւելի կամ պակաս իրենց այս ինչ տեղ բացասած կարծիքն՝ այլուր իբր հաստատուն հիմն դրած՝ անոր վրայ նորանոր շէնքեր կը շինեն: Օրինակ իմն, երկրաբանական

ասպարիզին մէջ ուղեւով մարդկային ազգի ժամանակագրութիւնը կանխել քան զոր Ծննդոց զիբը մեզի կը ցուցնէ, երեք այլ և այլ պարբերութիւն ժամանակի կը դնեն, և կ'անուանեն քարեղէն ժամանակ կամ չըլան, պղնձի պարբերութիւն և հուսկ երկաթի պարբերութիւն: Առաջին պարբերութեամբն, այսինքն քարեղէն անօթոց կիրառութեամբ՝ կ'ուղեն ցուցանել մարդկութեան նախապատմական և առաջին կացութիւնը: իսկ լեզուաբանական և հնագիտական պատմութեան մէջ, կը բերեն կը հաղցընեն մինչև ցութերորդ դար նախ քան զքրիստոս՝ այն նախապատմական ժամանակը, որպէս զի իրենց այս ենթադրութիւնն իրականացընեն, թէ ոչ միայն այբուբենական գրութիւն, այլ նոյն իսկ սեպաձև արձանագրութեանց կիրառութիւն չկար մինչև այն ժամանակ ուրիշ անօթոց կամ նիւթոց վրայ՝ բաց յաղիւսէն:

Ասկէ աւելի դեռ ինչ յայտնի հակասութիւն կրնայ ըլլալ. թերևս այն ժամանակ միայն պիտի արդարանար կամ իրաւացի երևնար այս ենթադրութիւնն, եթէ ուրիշ կողմանէ անոր հակառակ պատմական ճշմարտութիւնը չըլլային:

Սակայն ընդհակառակն կան, և մենք անոնցմով պիտի շնանք ցուցընել թէ այդ բանասիրաց ենթադրեալ ժամանակէն շատ առաջ, սեմական լեզուաց ոչ միայն սեպաձևը և նշանագիրը պէտք էին ըլլալ, և թէ իրօք կային այլ ինչ նիւթոց վերայ, զոր օրինակ պղնձի, թիթղան, կապարի և պապիրոսի վրայ, այլ նոյն իսկ այբուբենական գրութիւնն մագապաթի վրայ:

Սեպաձև արձանագրութեանց գործածութիւնն ինչպէս ամէն սեմական ազգաց, այսպէս նաև Ասորեստանայց, և Քաղդէացոց մէջ ամենահին է. ասոր ծաղումն և ժամանակը ստուգիլ ոչ դը գիտէ: Նշանաւոր մէկն յարգի բանասիրաց՝ Լընորման, կ'ըսէ (Առձ. պոմ. հտ. Ա. էջ 511-516) թէ Anarienne կոչուած տեսակին կիրառու-

թիւնը 22 դար նախ քան զՖրիստոս սկսեալ՝ մինչև ցտէրութիւնն Սելեկիա. ցւոց կը հասնի: Սակայն թողունք անոնց հնութիւնն, որ մեզի չի պատկանիր ուղղակի, և տեսնենք թէ միայն աղիւսի վրայ կը գրէին իրացընէ մինչև այն ժամանակ, եթէ ուրիշ նիւթ ոչ վրայ ալ:

Արդարև սեպածեներուն և նշանադրոց կիրառութիւնն 'ի սկզբան այն նախնական պարբերութեան (periode) մէջ, զոր երկարաբանք քարեղէն կ'անուանեն, աղիւսի վրայ եղած է, և այն ամենաբնականն է և դիրին, ինչպէս փորձն ալ կը ցուցնէ. սակայն մենք չենք կրնար ըսել թէ միշտ այնպէս շարունակուած ըլլայ այն ազգաց մատենագրութիւնը նաև պղնձի և երկաթի պարբերութեանց մէջ, և մինչև լրնորմանի որոշած ժամանակը: Եւ եթէ այնպէս ալ համարելու ըլլանք, սակայն ոչ թէ ամէն պարագայից և նիւթոց մէջ:

Շատ բնական և բանաւոր հանճարոյ գիւտ է թէ ազգք և թագաւորք իրենց զօրութեան, յայլութեան և զարմաճանքի արարուածոց յիշատակն՝ ամենայն ինչ ծախող ժամանակին ապականութենէն տնծախ պահելու համար, բուրգերու, կոթողներու, ապարանից, անդրեաց և աղիւսածերթի երու վրայ գրած ըլլան զանոնք. սակայն նոյնչափ ևս անբնականն է՝ այս և առանց նման առարկաներն միայն գրութեան միջոց կամ ենթակայ համարիլ: Եւ իրօք մեր այս ենթադրութիւնը՝ կը վաւերացնեն ամենահին աշխարհի յիշատակարանք, և նոյն իսկ Ս. Գրոց կամ Հրէից մատենանքն¹:

Վերջի ժամանակներս յիշատակա-

րան մը գտնուեցաւ 'ի սրահի անդ ապարանից Միտիլենի-Սպուռայ, ուր ըստ նախնի սովորութեան ազգաց, յայլութող թագաւորը կ'առք նստեր է, և 'ի մէջ զանազան յայլթանակաց՝ նկարուած կը տեսնուի անոր դիմաց մէկն, որ կը կտրդայ 'ի քարտիս գալարելոյ զգործս և զարութիւնս թագաւորին: Ուստի կը հարցնենք եթէ իրօք աղիւսէն դուրս ուրիշ ենթակայի վրայ գրելու սովորութիւն չկար, ինչպէս կրցան ունենալ այն գալարուն քարտիսն դաշապարն և նկարել հօն:

Սակայն զեռ ասկէ աւելի հետաքրքրական և եզրակացուցիչ են Գաղղիացւոց յեզիպտոս արշաւանք ըրած միջոցին, այրի մը մէջ գտնուած մումիաներուն հետ նաև եզիպտացւոց հին մատենագրութեան մնացորդն՝ գալարուն պապիրոսի վրայ գրուած, որոնցմէ միոյն երկայնութիւնն՝ է 28 ոտք, յորում կան աւելի քան 30,000 նշանագիրս 'ի 515 սիւնս. երբեմն մեղեմաքանդակ գրով և երբեմն նշանագրով գրուած են. հօն կը դտնուին դարձեալ թրծուն աղիւսներ՝ մեհնաքանդակ գրով, (տես Հէմիլթըն). և ուրիշ պապիրոս մ'ալ կայ նոյն բրիտանական թանգարանին մէջ, (Փ. Շմիթ. Հին Պատմ. Արևելից էջ 658,) որ Ռամսէս Բ հովիւ թագաւորին ժամանակակից եզիպտացւոյ մը յԱսորիք ըրած ճանապարհորդութեան նկարագիրը կը պարունակէ: Ուրեմն ինչպէս եզիպտացիք կը գրէին մեհնաքանդակ և թնիկ նշանագրերով քարի և պապիրի վրայ, այսպէս ալ կրնային գրել սեմական և արիական ազգերն:

Յիւրաի Շմիթ 'ի Նինուէ գտնուած

¹ Իրացընէ ասկէ աւելի ինչ անտանելի և ծաղրական բան կրնայ ըլլալ, քան ըսել թէ ուսումնական կամ ծախի գիմաց՝ բանախօսն կամ արքունի հրովարտակազ գպիրն և կամ թագաւորական յայլութիւնը գրուածառոյթի իւր քովն ունեն սալելով աղիւսի կայ մը, և կամ թէ ձեռքն առած զանոնք յայլութիւնն գիմացը կ'ընթեռնոր: Մինչդեռ անգիրն կը տեսնենք (Նէք. Կել. Լէ-Խ) որ Քրիստոսէ ժն դար առաջ, և այն առ Սքոթլանդի, խաղախագործութեան, պնծա-

գործութեան, ներկարարութեան և նկարչութեան արուեստներն շատ լաւ զարգացման մէջ էին. մանաւանդ կային ամենամեծ և գալարուն պապիրոսներ:

² Յովթ. (գլ. ԺԺ. 23), որ յառաջ է քան զորթուսն սասն ցեղից, և 'ի մեկնաց տմանք Մովսիսի կու տան անոր գրութիւնն, այսպէս կ'ըսէ. « Ո՞ր տարի ինձ գրել գրանս իմ և հանել զնոսա 'ի Ժադան յաւիտեան, գրուեալ էր իմ կամ 'ի վէմս քաղաքակեալ »:

Ասորեստանի արձանագրութեանց վրայ խօսած ժամանակ, (Ժէ Ղլսուն, 418 էջին մէջ), յետ ըսելոյ թէ անկարելի է որ անոնք մագաղաթի և պապիրոս գործածած չըլլան, որոնք այրած են և կամ փտտած, յետոյ 'ի հաստատութիւննորին' այսպիսի հաւաստիք մը մէջ կը բերէ. « Ասորական այն մատենադարանին մէջ գտնուեցան վերջերս շատ ամենանուրբ կաւի բեկորներ' հանդերձ մոմեղէն կնքաւ, կաշու, պապիրոսի և կամ մագաղաթի վրայ գրուած վկայագրոց համար գործածուած, որոնք թէպէտ և խանգարի են, բայց այն գրոշմածոյից վրայ դեռ կը տեսնուին ծակեր' ուսկից կայեղէն երկզով կը կախէին այն կնիքը »:

Բայց 'ի սեմական այն այբուբենական զրութենէն, զոր արդի բանասէրներէն ոմանք փոխիկեցւոյ կու տան իբր 1000 տարի նախ քան զՔրիստոս, առ հասարակ ընդունելի է յառաջին դարէն սկսեալ յամէն ուղղափառաց, և և ամէն ողլամիտ բանասիրաց, թէ Մովսիսեան շնագմատեանը 1500 տարի Քրիստոսէ առաջ Մովսիսի ձեռքով գրուած է: Եւ այս միայն եկեղեցական Հարց պարզ հաւանութիւն մը չէ, այլ հեթանոս մատենադիրք անգամ անոր գոյութեանն կը վկայեն. օրինակ իմն, Մանեթոս, Քերեմոն, Պտղոմէոս Մենտացի, Ապպիոն, Լիւսիմաքոս Ապոլոնիոս, Ալեքսանդր Բալամիւէպ, Եւրպիմոս, Դիոգոր Սիկիլիացի, Տրոկոս Պոմպէոս, Յուստինոս, Նիկողայոս Դամասկացի, Ստրաբոն, և այլք: Բերքմն եթէ ստուգելու կային 1500ին Մովսի-

սի շնագմատեանքն, ուրիշ կերպով չէին կրնար գրուած ըլլալ եթէ ոչ կամ Պապիրոսի կամ Մագաղաթի և կամ պղնձէ թիթեղներու վրայ, զոր ըստ հաւանութեան, յեզգապացւոյ և 'ի Քաղդէացւոյ սովորեցան, բայց 'ի տասնաբանեոյ պատուիրանաց, որոնք քարեղէն տախտակաց վրայ գրուած էին:

Բերքմն առանց երկբայութեան կրնանք ասկէ եզրակացընել, հակառակ իրենանի և իւր համախոհից, որ կամ շնագմատեանն է հնագոյն գիրք քան զամենայն գրեան, և կամ դեռ անկէ շատ աւելի հին մատեանը կը գտնուէին առ սեմական ազինս: Արդ եթէ շնագմատեանն հնագոյն է ստուգելու (1500 տարի Քրիստոսէ առաջ), ուրքմն ինչպէս անոր դէմ խօսած ժամանակ' անկէ հնագոյն մատեաններ մէջ կը ջանան բերել Ասորեստանցւոյ և Բաբելացւոյ. իսկ եթէ այն մէջ բերած մատեանքն իրացընէ դեռ աւելի հնագոյն են քան զշնագմատեանն, ուրքմն պէտք էին գրուած ըլլալ յառաջ քան զ1500, և այժմ' ինչ իրաւամբ կը մերժեն: Եւ եթէ եզգապացիք, իսրայելացիք ամենահին ժամանակէ 'ի վեր ունեցան այբուբենական և քրմական կամ հասարակաց կոչուած գրութիւնք մագաղաթի վերայ, այսպէս ուրքմն պէտք էին ունենալ նաև Ասորեստանցիք, որ սեմական ժողովուրդ էին, ինչպէս և Քաղդէացիք և Աքքատացիք¹, որք ոչ միայն անոնց դրացի էին, այլ և իւր սեմական ազգ և լեզու' երբայեցւոյ հետ ազգակից էին, ինչպէս կը հաստատեն

¹ Ռաուլինսոնի և անոր հետ արդի բանասիրաց ընդհանուր կարծիքն է թէ « Քաղդէացիք ժամանակակից Ասորաց ըսուած նշանակուող յեղէմ' առաջ կու գային, որոնք անյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր Բաբելոն կը բնակէին, և թէ գրութեան արուեստն անոնց գիւտն է: Աքքատացւոյ լեզուն' մեկ կողմանէ Ափրիկեցւոյ, միւս կողմանէ ալթուրական լեզուին հետ շատ խընամուտիւն ունի: Եւ ասիկայ էր արգարև Արեւելքի մէջ ուսումնական լեզուն անյիշատակ ժամանակի մէջ, ինչպէս լատիներէնը' Եւրոպայի մէջ միջին դարուն: Ուստի երբ Ժ' դարուն նախ քան

զՔրիստոս, Ասորեստանի մէջ սեմական յեղի նոր պետութիւն մը կանգնեցաւ, այս աքքատական քաղդէականի տխրեալ գործածէր:

Իսրաէլալ ամենակարեւոր հետաքննութեան նիւթն է, կ'ըսէ հմուտ Անգղիացի, այս կուսակցութեան Ասորեստանցի թագաւորաց' Բաբելոնի հարթայասակէն' 'ի լեբինս Հայաստանի փոխաբերութիւնն Ը և է գարուց մէջ նախ քան զՔր. թուանոցն: Հաւանորէն Հայոց և Վրաց լեզուները կը կրնն այն քաղդէականի հետքը 2500 տարիէ 'ի վեր: Note a Erodoto, I, 181, di Rawlinson, vol. I, pag. 319.

լեփախոս և լէօվէնսդէոն : Աբրահամու և Թարայի իսանձարուրքն իսկ 'ի սկզբսն Գաղղէաստանն եղաւ :

Սակայն ամենէն աւելի պատմական և անբացասելի վկայութիւն մը , որ բոլորովին կը հաստատէ մերայս հետեւութիւնն է այս . Դ. Թագաւորութեանց ԺԺ գլխուն մէջ կը գտնանք , որ Սենեքերիմ Նինուէի թագաւորը Քրիստոսի թուականէն 8 դար առաջ պերուսադէմ պաշարած ժամանակ , հրովարտակ մը կը զրկէ առ եզեկիս , որուն համար կը զուրցէ Մ. Գիրքը . « Տարածեաց եզեկիս զթուղթն (զքարտէս հրովարտակին) առաջի Տեառն » : Արդ եթէ զեսպանական գործոց մէջ քարտիսի կամ մագաղաթի կիրառութիւնը կար , ինչ պատճառաւ պիտի չըլլար նաև մատենագրութեանց մէջ : Ուրեմն եթէ 8 դար Քրիստոսէ առաջ կար անոր գործածութիւնն առ Ասորեստանայս , ըստ վկայութեան Չորրորդ Թագաւորութեան գրոց , և 1500 տարի առ երրոյնցիս և առ եղիպտացիս , ըստ առ հասարակ վկայութեան հեթանոս և քրիստոնէայ մատենագրաց , և 'ի մասնաւորի Ռատլինսընի , անտեղի չէ կարծել թէ այս թուականն երէս շատ առաջ և ԺԳ դարուն ալ եղած ըլլայ , և թէ այս բերուած հաւաստիքն՝ անոնց առաջին օրինակները չեն , և առաջին անգամ չէ սր մեղի միայն կը պատահին :

Թողլով Նինոսի , Շամիրամայ և անոնց յաջորդաց վրայ անբաւ յիշատակարանքը , որոնց ստուգութիւնն զեռայնչափ հաւատարմութեան արժանի չէ , և ամենահմուտ քննութեան պէտք ունին , սակայն գիտենք թէ 1300ին Ասորեստանեայց պետութիւնը հզօրագոյն էր սեմական ազգաց մէջ , և թերևս իսկ բարգաւաճն , եթէ անոր բարոյական յառաջադիմութիւնը նիւթականէն չափել ուզենք , որ ոչ միայն հին աւուրցն եգիպտոսի , այլ նաև ամէն զրացի ազգաց և Ժողովրդոց իշխել կը սպառնար : Իւ անշուշտ եղած պիտի ըլլան երբեմն անոնց ամենահին մա-

տեանները , զորս կը ցուցնեն Բերոսոսի , Սանքոնիադոսի , Արիւդէնոսի , և ուրիշ հին մատենագրաց հատուկոտորքը :

Բերոսոս կ'ապացուցանէ թէ Բաբելոնիք և Ասորեստանցիք անյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր ունէին 8 սրբազան գրուածք , զորս աստուածոյն Ովանիսի կ'ընծայէին , որ ստորին Գաղղէաստանի՝ ուռալին քաղաքին վիպասանական հիմնող ղը կը կարծուի . և թէ անկէ հանեց իւր հնոց վերայ եղած աւանդութիւնքը : Մի և նոյն աղբիւրէն է , բայց անուղղակի , նաև դամասկայի յոյն իմաստասիրին երկասիրութիւնն : Ովանիսի զրքէն հատուկօր հատուածներ միայն մեզի հասած են , որք ընդարձակօրէն կը ճառեն զպատմութեանէ Նինուէի և Բաբելոնի : Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան մէջ Բերոսոսէն և Բազմավիպէն բերուած հատուածքը՝ կը հաստատեն Ասորեստանեայց և Բաբելոնացիք անյիշատակ ժամանակի մատեններուն զոյութիւնը , որոնք Սիւպարացուց Արեգ քաղաքին մէջ կը պահուէին :

Հարկ չկայ մատենն ըսելով միշտ թղթեայ կամ մագաղաթեայ թերթեր հասկընալ , այլ բաւական է միայն այլու բնական գրութիւն իմանալ , ինչպէս հինք կը հասկընային , և կը գործածեն այժմ բնեւագորոց պարագայող բանասէրք , Գիրք (Biblas) բառին ծագումն իսկ սեմական ազգաց և թէ Հնդկաստանական լեզուաց մէջ պապիր բառէն և կամ փինիկաստանի Բիբլոս (Biblus) քաղաքէն յառաջ կուգայ , ուր 'ի հնումն պապիրի թերթեր կը շինէին եղիպտացիք և փինիկեցիք :

Ուստի եթէ արդի բանասէրներէն մէկն կարենար ուրիշ պատմական հաւաստեալ բացասել մեր մինչև հիմայ մէջ բերած անբացասելի և պատմական ապացուցութիւնքը , որ անկարելի է , առանց եղծանելու զհնութիւնը մարդկային վկայութեան հետ , մենք վերն յիշած և այժմ ընդհանուր եղած Ռատ-

լինարնի կարծիքը դիմացնիս ունինք:

Եթէ համարելու ևս ըլլանք թէ 'ի ըսկըզբան տնյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր Ասորեստանից և Քաղզէացիք այրուբնական գրութիւն չունենային մազաղաթի և այլ իրաց վերայ, այլ միայն սեպածն արձանագրութիւնք և գաղափարական կամ ձայնական նշանագիրք աղիւսի վերայ, ասկէ բնաւ չի հետեւիր, (զոր կ'ուզեն հետեցնել ոմանք), թէ ուրեմն այդ աղգերը չէին կրնար հին դիւանագիրներ և մատեան ունենալ:

Այսպէս հին գրիւն գործածութիւնը մոտեցէն յետոյ՝ կարող էին նախընթաց արձանագրութիւններն և բերնէ բերան եկած և գեռ կենդանի աւանդութիւններն 'ի գիր արձանացընել, ինչպէս ըրաւ Մովսէս իբրեւ պատմաբան՝ այնչափ բազմադարեան պատմութիւնը, հանդերձ ազգաբանական և աշխարհագրական տեղեկութիւնամբ:

Թերեւս ըսուի թէ այս իսկ անկարելի էր այն վերոյիշեալ աղգաց համար, որովհետեւ դարեր անցնելէն յետոյ՝ սեպածն արձանագրութեանց և նշանագրաց ընթերցումն մոռցուած էր: Այս՝ փորձառականութեան հակառակ կըռուիլ է, կ'ըսենք: Սակայն ընդունելով թէ այս ենթադրութիւնս իրօք այնպէս եղած ըլլա, ասով լաւագոյն ևս կը հաստատուի մեր առաջին կարծիքն Ասորեստանեայց այրուբնական գրութեան հնութեանը մասին: Վասն զի փորձառութիւնը կը ցուցնէ թէ քանի որ դեռ ուրիշ նոր գիւտ մը չէ գտնուած՝ անկարելի է որ նախընթացին կիրառութիւնը մոռցուի, որուն պատճառն յայտնի է: Ուստի եթէ մէկը պնդէ թէ մոռցուած էր, այս իսկ յայտնապէս կը ցուցնէ թէ այրուբնական գրութեան կիրառութիւնն 'ի քարտիսի՝ շատ հին է, որով կրնային գրուիլ անյիշատակ ժամանակի դիւց-

ազանց և թագաւորաց պատմութիւնքըն:

Արդարեւ դամ մի գուրս ելլելով ենթադրութեան սահմանէն, և թեակոխելով հնաւանդ յիշատակարանաց սահմաններուն մէջ՝ անթիտելի հաւաստիքներ դիմացնիս կը ներկայանան իրենց բազմադարեան հնութեամբ: Եւ նախ՝ Ռոսետոն արձանագիրը՝¹ 46ի վերայ, յորում երեք նշանաւոր բան կը տեսնուին մեզ 'ի նպատտ, այսինքն է որ մեհնաքանդակ գրով գրուածը՝ գրուած է նաեւ հաւաքական կամ բնիկ գրով, և միանգամայն թարգմանեալ 'ի յոյն լեզու: Ուստի կը հարցնենք. ինչպէս կրցան թարգմանել զանոնք 'ի յոյն լեզու՝ մեր թուականէն 2 կամ 3 դար առաջ, եթէ իրաւցնէ մոռցուած ըլլար անոնց ընթերցումը:

Եւ առ Ցակիտոսի (Տարեգր. Բ.) կը կարդանք, թէ Գերմանիկ յուզեգնացութեան իւրում՝ յեզկպոտոս, այց ելաւ թերալիդայ աւերակներուն. երբ դատահան հին եզկպոտական արձանագրութիւններ, քուրմ մը կանչեց և մեկնել տուաւ զանոնք, որ կ'ըսէր, թէ երբեմն ժամանակի հօն 70 բիւր պատեւրազմական մարդիկ կային, որոնց կը զօրավարէր Հուսանէս արքայ (1570 թ.) նուաճելով զԻրիս, զԵթովպիա, զՄարս, զՊարսիս, զՍկիւթիս, և զՀայաստան: Ուրեմն միայն մարիբաւստն երկասիրութիւնս հեղինակը չէ, այլ նա և հին մատենագիրք և արդի բանաստեղծաց շատերը միաձայն կ'ընդունին Քաղզէացոց գիւնանց և զրոց դոյութիւնը: Եւ Պ. Լանկուա անոնց վկայութեանց վրայ յեցած՝ կ'ըսէ (Հաւաք. Աղբ. պոմ. Հայոց), թէ Ասիոյ ամէն թագաւորները իրենց ապարանից մէջ մասնաւոր չէնքեր ունէին, յորս կ'ամփոփէին այն ամէն հասուկախիւքը, ու

1 Ի Ռոսետո գտնուեցաւ, և հիմա բրիտանական թանգարանին անդին յիշատակարաններէն մեկն է՝ զոր Անգլիացիք, յետ մերժելոյ զՊաղլիսիս յեզկպոտոսէ՝ հոն փոխադրեցին, որուն

վրայ Շամպոլիոն, Թոմմաս Եւանկ, Լեփսիոս և Ռոսետլիքի ուշագործութիւն գործընելով շատ բան ծանօթացուցին, բայց բոլորովին դեռ չէ պարզեցին:

րոնց միութիւնը նախնական ժամանակի ազգաց մտաւորական և պատմական գանձը կը ներկայացընէր, զարդարձեալ վերակացու մը, որ զանոնք կարգի կը դնէր, զոր Մ. Խոր. (Ա. ԻԱ.) յիշողութեանց վերակացու կ'անուանէ:

Դարուս հնութեանց հետախոյզք¹ գտան ստուգիւ այն կողմերը մեծածնէ շինուածոց հետքեր, որոնք գիւհադրեր պահելու համար հաստատակը էին: Ստուգիւ Գիրք Եսթերայ կը վկայեն թէ այն կողմերը շատ դիւանագրոց հաւաքումը կը գտնուէին եւ եղբայրա ալ (Ա. գլ. Զ. 21-24) կ'ըսէ. « Որդ այժմ Տէր մեր և թագաւոր Դարեհ, խնդիր արա և տես 'ի տուն մատենագրաց, ուր կան գիրք յիշատակարանաց 'ի պահեստ քաղաւորութեան կիշրուի²... Բայնմ ժամանակի թագաւորն Դարեհ հրամայեաց խնդիր առնել 'ի տուն մատենագրաց քաղաւորացն որ կային 'ի Բաբելոնի, և գլխաւ 'ի Բաւաւնքարիտենի 'ի Մարաց աշխարհին, 'ի տեղոյ ուր կային գիրք յիշատակարանաց »:

Ուստի այժմ ո՞վ չի տեսներ թէ ոչ եթէ դիւանագիր կամ քարտէս կը պահէր Բաղդէացոց և Սորեստանայց ամենահին ժամանակաց 'ի վեր, այլ այժմ՝ բարիկամք և հաւանութիւն կը պահսի մեր ընդդիմախօս բանասիրաց, ինչպէս կը հնչէ առածն՝ թէ « Հաւատացելոյն ամենայն աշխարհընչիւք լի է, անհաւատին՝ և ոչ դանգ մի »: (Ուկ. Սող. գլ. ԺԵ. 4):

Ուրեմն յետ այսչափ պատմական վկայութեանց, (որոնց վրայ թող չըզարմանան ընթերցողք թէ ինչո՞ւ այնքան երկարօրէն խօսեցանք, որոնք հիմունք էին և պիտի ըլլան մինչև հիմայ ճառած և ասկէ վերջ բոլոր ճառելիք նիւթոց՝ մարիբասեան երկասիրու-

թեան նկատմամբ), առանց վախի կըրնանք հաստատել այժմ ամենայն ստուգութեամբ, որ անյիշատակ ժամանակէ 'ի վեր եղած են Գաղղէացոց և Սորեստանայց դիւանք և դիւանագիրք. զորս 300 տարի նախ քան զՔրիստոս կամ յետ ժամանակի՝ թարգմանեցին մարիբասեան պատմութեան վերը յիշատակած քաղղէարէն մատենի հեղինակներն և կամ թարգմանիչք 'ի յոյն լեզու. և թէ Մար Իրաս՝ կամ ո՞վ ալ ըլլայ Հայոց պատմութեան նախկին հեղինակն՝ կրնար և կրցաւ իրզբ հանել անկէ Հայկազանց պատմութիւնը, ինչպէս կ'ըսէ Մ. Խորենացի, թէ յոյն և ասորերէն գրով կը բերէ առ վաղարչակ:

ԳԼՈՒԽ Ե

Գոյորիւն ասորերէն լեզուի. — Զորատր հաստիք. — Մարիբասեան թարգմանութիւն. — Մարիբաս կատինայի վրայ եւր կարծիք մը և անոր հետեւեալ անհիմն ըլլալը:

Հիմայ գալով Մար Իրասայ ասորերէն թարգմանութեան՝ և անոր գէժ ելած զժուարուութեան, կ'ըսենք որ թէպէտ և Քրիստոսէ 2 դար առաջ ասորերէն գրականութեան հատակոտորք մեր ձեռքը դեռ չեն հասած, բայց անով կարելի է արդեօք հետեւընել թէ ուրեմն Քրիստոսէ առաջ հին ասորերէն գրականութիւն եղած չէ բնաւ:

Արդ եթէ փիլոսոփ, Սանքունիարներ, Մնաքեի կամ անոնց հատակոտորները, զորս մէջ կը բերեն Եւսեբիոս և Յովսէպոս և Դամասկացոյ պատմութիւնք ընդունելու ըլլանք, այն ատեն յայտնապէս կը տեսնենք թէ շատ և շատ հին մատենագիրներ ունեցաւ Ասորիք, որոնք թէ առ Ասորոց և թէ առ Քաղ-

¹ Լէյարտ. Նիւուէի աւերակք, Որնան սեմ. Է. Գ. հտ Գ. Բ. 42 282. և փիլ. Շփթ և Լէնարման. հին ազգ. պատմութիւն:

² Թէպէտ և 'ի պահեստ թագաւորութեան կիւրոսի կ'ըսէ, բայց կիւրոսէն շատ յաճախ, Ասորեստանայց, Գաղղէացոց և Մարաց գիր-

ւանագրքերն կը հաստատէ այնու, որոնք երբեք անթարման թարգմանութեան և անթարգմանեցն ենթարկուելով բնաւ չանհետացան: Զմոռցուեցաւ անշուշտ նաև անոնց ընթերցում մը, որով գտնելէն յետոյ յաջողեցան Դարեհ և Արտաշէս կարգաւ և հասաւ ըլլալ անոնց:

դէպքոց և առ Ասորեստանեաց տէ-
րութեամբ, Դամասկոսի, Տիրոսի, Սի-
դոնի, Հելիոպոլի, Բաբելոնի և Նի-
նուէի պէս հռչակաւոր շահաստաննե-
րու մէջ ծաղկեցան՝ Սելեւկեանց ժամա-
նակամիջոցին և կամ քիչ յետոյ, և
բարդաւաճեցին ասորերէն գրականու-
թիւնն¹։ Ռընան իսկ կ'ընդունի Ասորեոց
այն բազմաթիւ մատենադրաց ստուգու-
թիւնը։ Բայց կը յաւելցնէ թէ քաղ-
դէացի էին և առ տէրութեամբ Սասա-
նեանց։ Սակայն եթէ Ռընանի խօսքը
պարզ քաղդէացի բառին հնչման նը-
կատմամբ է՝ գիտենք թէ նոյն իսկ Ասո-
րիք՝ որ մինչև ցայժմ՝ դեռ կը զանուին,
կը կրեն նաև քաղդէացի կամ քիւ-
տանցի մակդիրը։ Բաց աստի, այն վեր-
տառութիւնքն, որ կը տեսնուին 'ի
դիր և 'ի լեզու արամական 'ի մէջ յի-
շատակարանաց Պալմիրայ և Թայիպայ,
անժխտելի կերպով կը հաւաստեն թէ
իրոք Ասորիք՝ նախ քան զՔրիստոս ու-
նեցան սեմական գրականութիւն, թէ-
պէտ և անոր միացորդները տակաւին
յայտնի չեն։

Ըստ վերոյիշեալ բանասիրին², Պալ-
միրայի հինգ արձանագրութիւնքն յա-
ջորդութիւն մը կը կազմեն, որ 49 ամէն
սկսեալ մինչև 258 կը հասնի միւր թուա-
կանին։ Իսկ արդ այս ամենայայտնի
է թէ նոր ասորերէն (Syriaque) Քրիս-
տոսի թուակ. Բ. և Գ. դարուց մէջ ծաղ-
կեցաւ. ուրեմն կը հետևի թէ հին ասո-
րերէնը բոլորովին օտար ճիւղ չէր, այլ
սեմական լեզու է յառաջ եկած, և գէթ
անոր արմատական բառերն՝ ըստ մեծի
մասին հին ասորերէնի հետ նոյն էին,
և անոր նախնական և քերականական
հիմանցը վրայ շինուած։

Քանի որ ստոյգ տեղեկութիւն չու-
նինք՝ հին ասորերէն գրականութեան
վրայ, թէ ինչ ազդականութիւն ու-
նէր ասորի-քաղդէարենի հետ, որով
զրուեցան Դանիէլի, Եզրասայ, Միշնայ,
Թարկումի և Թալմուտի գրուածքն, և

թէ ինչ յեղափոխութիւն կրեց մինչև
մեր թուականը. քանի որ դեռ նոր
կամ Syriaque ըսուած ասորերենի
ծաղումը մեզի յայտնի չէ, (վասն զի
բաւական չէ բանասիրաց ոմանց կար-
ծիքը թէ յարամերենէ ծագած է այն,
մինչդեռ ժամանակն անյայտ է), չենք
կրնար իբրև ուղիղ բանադատք՝ Մ. Խո-
րենացեոյ ըսածը սուտ հանել, Ուստի
եթէ չենք ուզեր յետագայ պատմա-
կան վկայութեանց լուսոյն դմ աչք
զոցել, պէտք ենք այս երկու առաջար-
կութեանց մին ընդունել. կամ այն է
թէ ասորի քաղդէարէնն կը գործա-
ծուէր յԱսիա՝ նախ քան զՔրիստոս, և
կամ նոր ըսուած Եզեսիոյ ասորերէնն՝
բոլորովին լեզուաբանական նոր կաղ-
մութիւն չէ յետ Քրիստոսի, այլ հին
ասորերենի զարգացումը, որ քրիստո-
նէական թուականէն առաջ ալ կար,
բայց դեռ անմշակ վիճակի մէջ։ Հա-
ւանական կը համարինք թէ հին ասո-
րերէնն ևս մեր Արարատեան գաւառ-
ուի հայերենի նման իւր լեզուն ամ-
բողջապէս ունէր, բայց անոր գրերն
որով և դրականութիւնն՝ կը պակսէին.
վերջէն հնարեցին զանոնք և ծաղկե-
ցուցին Եզեսիոյ դպրոցի ասորի սփեւս-
տէպն և պուետք։ Թրեւս այս մտա-
ւորական մեծ յեղափոխութեան ժա-
մանակ և կամ լաւ ևս՝ անկէ վերջն ե-
կող դարերու մէջ, այն գաղափարներէն
ներշնչեալ՝ անշուշտ հետամուտ եղան
մեր յաւետ յիշատակաց արժանի թար-
գմանիչքն հայերէն լեզուի ձայնաւոր
տառերն ևս գտնելու, և անոնց օգնու-
թիւնովն անշուշտ եղաւ ոչ միայն Դա-
նիէլեան նշանագրոց գիւտը դարերով
յառաջ, այլ նաև Մեարութեան ձայնա-
ւոր տառերու երջանիկ գիւտն։

Սակայն դառնալով մեր նիւթոյն կ'ը-
սենք Ա. Ղուկաս աւետարանիչն որ իւր
Աւետարանն ասորերէն գրեց Քրիստոսի
համբառնալէն 17 տարի վերջ, բնաւ
չէր կրնար նոր ասորերենով գրել,

¹ Աստեմանի. Արև. Մատեն. հտ. Ա. էջ 3.

² Ռընան. Պատմ. Սեմ. լեզ. հտ. Գ. էջ 242.

վասն զի նոր ասորերէնն յեղեւսիւ Գր. թուակ. Բ. Գ. և Գ. դարուց մէջ ծաղկեցաւ, ըստ արդի բանասիրաց, Մատթէոսի Աւետարանն իսկ կը հաստատեն հմուտք յարդի ասորագիտաց՝ Հիւկ, Է. վալտ, Տիշէնտորֆ, Ալխազուն, և այլք բազումք, թէ արամական կամ ասորերէն լեզուով գրուած էր, ընդդէմ վկայութեան եկեղեցական Հարց, որոնք եբրայեցերէն գրեց կ'ըսեն: Վերջերս. Գիւրըզոնի ձեռքով այն աւետարանին ասորերէն մէկ օրինակն գտնուեցաւ, որ եթէ ոչ բնագիր՝ սակայն գէթ առաջին դարու գործ կրնայ համարուիլ: Բ. Լաբուբենայ երկասիրութեան ասորերէն բնագիրը, զոր նախնաբար յիշատակեցիր, ըստ վկայութեան Գիւրըզոնի, Հ. Գ. Մ. Ալխազունի, Թէոդորոս Յահնի և այլոց բաղնայ, Աբգարու օրովը գրուած է, գէթ ըստ էական մասանց, թէպէտ Է Էփսիուս այլազգ կը խորհի: Գ. Յամին 1881 Սիմէոն իշխան Աբամելէք Լազարեանց գիտնական հայ պատանին՝ Դամասկոսի հիւսիսակողմէն ահագին վէմ մի գտաւ, 6 մէդր երկայն, 2 մէդր լայն, որ լի է երկաթբառ. արձանագրութեամբք, յունարէն և պալմիրական լեզուով (ասորերէն), որ և Պալմիրայի ծերակուտին մէկ հրովարտակն կը ներկայացընէ, որուն ընթերցումն սեմական լեզուաց մասնագիտոնց՝ Վոկիւէի և Ռընանի յանձնուեցաւ. (Տես Journal de St. Petersburg, N. 115). — Դ. Սախաու գերմանացի մեծ գիտնականն և արեւելագէտն յամին 1882 ի Բեռլին խօսած մէկ ճառին մէջ՝ պատմական և բանասիրական հաւաստեօք ապացոյցուց թէ Քրիստոս և առաքեալը ոչ թէ եբրայեցերէն՝ այլ ասորերէն լեզուով քարոզեցին. որովհետեւ այն ժամանակ և ոչ իսկ Հրէից մէջ եբրայեցերէն կը գործածուէր, այլ բոլոր Պաղեստինու և Միջագետաց ազգաբնակչութիւնն գրեթէ առանց բացառութեան ասորերէն կը խօսէին: Հեղինակն՝ որ երկայն ժամանակ Ասորիք կեցած և այն լեզուին և եբրայեցերենի հմուտ է, նոյն իսկ Քրիստոսի խօսքն.

ընէ զանազան վկայութիւններ բերու, որոնք ասորերէն են, Ռւրեմն աստի իսկ յայտնի կը տեսնուի թէ ասորերէնն հեթանոսական թուականին մէջ իսկ կար: Ռւրեմն ինչպէս Ղուկաս և այլք կրցան գրել և վարդապետել, այսպէս ևս վերոյիշեալ մատենագիրներն և Մար իբաս կատինայ կրնային ասորերէն գրել, կ'ըսենք ընդ Ասսեսմանեայ: Մարիբասեան պատմութեան աղբիւրն պատմական վկայութեամբ անգամ հաստատել ուզած ժամանակնիս, մտքերնիս դրած չենք թէ ամէն դժուարութիւն ասով լուծած եղանք: Այլ ընդհակառակն ենթադրական դժուարութիւնք միշտ նորանոր կրնան ընդառաջել ելլել այն անձին և աղբեր՝ կամ մտացածին և կամ վերջի ժամանակի մէկուն գիւտ ըլլալուն վերայ: Եւ մենք առանց կողմնակցութեան պէտք ենք այն դժուարութիւնքը մի առ մի մէջ բերել, և անոնց պարտապաշտձ քննադատութիւնն ընել:

Ինչպէս կ'ըլլայ որ Աղբեւանգրի հրամանով յունարէն թարգմանուած քաղցէարէն և պատմական բովանդակութիւն ունեցող գրուածքն՝ անյայտ կը մնայ նոյն իսկ Յունաց մէջ: Կարելի բան է թէ այն գիրքն, որուն վերայ Աղբեւանգր այնչափ հոգ տարաւ, 800 տարւոյ չափ անձանօթ մնալով, հուսկ ուրեմն թորենային եղաւ առաջինն՝ որ անոր հանգիստեցաւ և գիտցաւ յարգել: Այս՝ հակառակ կ'երևի անաչառքնադատութեան, և միամտութիւն է անոր հաւատք ընծայելն: Այլ բանասիրութեն դատելով պէտք է ըսել թէ այն երկասիրութիւնն՝ հին ժամանակի մէջ գրուած չէր, այլ Մ. Թորենայիէն դարով առաջ ասորւոյ մը գործ, որ կամ Մար Աբաս կը կոչուէր, և կամ Վաղարշակայ ժամանակից Մարի մ'անունն՝ իւր երկասիրութեան վերայ արձանագրած է, յարգելի ընելու համար զայն:

Այս կարծիքս՝ զոր կը պաշտպանեն օտար և ազգային բանասէրներէն ու մանք՝ Պ. Պատկանեանի և Գարադաշեանի հետ, թէ Մար Աբաս անունը վե.

բաղրող անձն՝ Գր. Թումակ. Բ. կամ Գ. դարուն մէջն է, մեզի համար մեծ նշանակութիւն մը չունի, և չենք ուզեր ուղղակի բացատրով անոնց կարծիքը զնա կրկին պաշտպանել. հաւանական է թէ այնպէս ալ ըլլայ: Սակայն անոր Հայկազանց թագաւորաց պատմութեան գէթ կարեւոր աւանդութեանց կամ աղբիւրին համար՝ բոլորովին համադրած ենք թէ հին բնագրէ մ'առնուած է, որ յունարէն թարգմանուած էր բիւռոսեան կամ պերոզեան թարգմանչաց ձեռքով, զոր նախնաբար քննեցինք: Եւ թէ այդ երկասիրութիւնն թէպէտ և առանձնաբար նկատուի իբրև Հայաստանի թագաւորաց պատմութիւն, բայց ընդհանուր առմամբ իբր քաղաքական մատեան և յոյն թարգմանութիւն՝ ոչ երբեք անձանօթ մնացած է, և ոչ ալ Մ. Խորենացին առաջին անգամ հանդիպեցաւ անոր, այլ և բազում Յոյնք և Հռովմայեցիք, ինչպէս ըսինք յառաջ, մեծաւ գովութեամբ յիշած են զայն՝ յանուն Պերոզի, Աբիդղենոսի և Աղեքսանդրի Բագմավիպի, իբրև անոնց երկասիրութեանց մէջ պարունակուած մասն մի. և թէ վեց ու կէս դար յառաջ քան զՄովսէս Խորենացի գտաւ այն բնագիրն Մար Սբաս կատինայ, և անկէ հանեց Հայկայ ազգաբանութիւն, ինչպէս հաւանօրէն ծանօթ պիտի ըլլար Մծուրնայի փիլիսոփային և դեռ անկէ առաջ տոհմային մատենագրաց, և ամենայն Հայ ժողովրդեան, եթէ Հայկէն սկսեալ՝ մեր նահապետաց և թագաւորաց ազգաբանութիւնն և դարական աւանդութիւնը այն քաղցէական հնաւանդ յիշատակարաններէն մնացած համարինք: Ասոր հաւաստիք են Եւբուսիմոսի, Աղեքսանդր Բագմավիպի, Հայոց ծագման և փիւնեկեցւոց հետ ըրած պատերազմի մասին տուած տեղեկութիւնքն, յորոց մաս մը միայն մէջ կը բերէ Եւսեբիոս կեսորացի:

Ուրեմն ինդիրն այսպէս պարզելով, այժմ կը հարցնենք. Արդեօք պէտք է, և ի՞նչ պատճառաւ մերժել մարիբաւսեան պատմութեան աղբիւրն և անոր

հեղինակին հնութիւնն. որոն հզօրագոյն իշխանութեամբը, եթէ զօրաւոր և եզրակացուցիչ վկայութիւն մը կայ՝ թող մէջ բերուի: Թերեւս այս պատճառաւ, վասն զի նախապատմական ժամանակին վիպասանութիւն է, (թէպէտ և առանց պատմութեան հակառակելու): Սակայն եթէ նախապատմական ժամանակի է այն՝ ինչպէս անոր մնացած քաղաքական աղբիւրներն իրացնեն, ինչպէս կրնայ ուրեմն մէկը պատմաբանօրէն ջրել զայն: Իսկ որովհետեւ պատմական ընդհանուր ընդդիմութիւն չկայ և ոչ ալ անոր հակառակ հաւատիք, եթէ ամենայն պարագայիւք քննութեան ենթարկելու ըլլանք զայն, ուստի այնպէս կ'երևի ինձ թէ այն ժամանակ պիտի ստիպինք բացասել նաև վերը յիշատակած ամէն մատենագիրներն ևս, վստն զի անոնք ալ նոյն դիւաններէն առին, ինչպէս կը վկայեն, մի և նոյն պատմական դէպքերն՝ առասպելօրէն կը պատմեն համաձայն մարիբաւսեան պատմութեան, և մի և նոյն տիպն ունին, բաց 'ի Հայկայ ազգաբանութեան կարծուած տարաձայնութենէն, զոր պիտի ցուցնենք թէ ինչէն կը ծագի, և ի՞նչ աստիճան գոյութիւն ունի:

Բայց ինչո՞ւ համար պիտի բացասենք զանոնք, հարցնենք մէկ մը. — անշուշտ բանասիրաց ոմանց ենթադրութիւնքը քան զպատմական և զբաղմամբի վկայութիւնները վերագոյնելով, զանոնք գոհ ընելու համար: Սակայն զարմանալի տարաձայնութիւն մը, (առաւել քան զմարիբաւսեան երկասիրութեան ընդ ստուգապատում պատմութեան), որ կը տիրէ արդի բանասիրաց և հնագիտաց մէջ՝ բացէ 'ի բաց չի կրնար տանիլ նոյն իսկ այսպիսի ներդրումի զիջուածութեան մը. վասն զի Ռատլինսընի, Լասսենի, Լէօվենսդեւնի, և Լանկուայի կարծեացը զիջած ժամանակնիս, յանկարծակի Ռընան, Գադրըմէր և այլք մէջ տեղ ելլելով՝ անոնց դէմ կը բանակուին, և անոնց շէնքերը կործանելով՝ իրենք դեռ աւելի ընդօրս բարձր

աշտարակներ կ'ուզեն կանգնել, որուն գագաթը ճամարտասիրութեան հողիէն աւելի մարդկային ոգւոյն և փառասիրութեան անձնաւորութիւնն կը բազմի:

Ուստի մեր պատուական վերժանողաց կը թողունք անոնց պարտուպատշաճ յարգանքն ու հաւատքը ընծայելը, գիտնալով որ մինչև հիմայ եղած արձանագրութեանց ըստ կամս ընթերցմամբ՝ անիրաւեցան և կը զեղծանին քան զչափն, ինչպէս կ'ըսէ իրաւամբ կողմից, ընդդէմ պատկառելի պատմութեան: Սոյն կենտաւրոսներուն վերայ յեցած՝ արշաւասուր կ'ընթանան պատմութեան լայնածաւալ դաշտերը միայն, առանց նկատելու անոր խորհրդաւոր սարերն ու ձորերը. և կ'ուզեն լեզուաբանական դեռ բազմադէմ և յոգնակերպ հրէշներով՝ պատմաբանութեան և անյիշատակ ժամանակաց սահմանները չափել, մինչդեռ իրենք ստուգիւղեռ չեն ճանչցած անոնց զօրութիւնը. վասն զի հինգ տեսակ սե-

պաձև արձանագրութեանց մէկը միայն յաջողեցան կարդալ մինչև ցարգ, այսինքն է պարսկայինը, որ 'ի խորասպատ, և թերևս կարենան ըսել թէ անոր խորհրդական բանալին և յաջող ընթերցումը գտան: Ուր թողունք հապահին ազգաց գրականութեան նկատմամբ՝ անոնց մէջ եղած զանազան կարծիքը:

Ուստի ճամարտն ուզելով խօսիլ, յայսմ մասին մենք ուրիշ բան չենք կրնար եզրակացրնել, բայց եթէ ըսել ըստ առածին ընդդիմախօսաց. «Ամենքեան խնդրեն զիրենանց կացուցանել»: Անձամբ առիթ ունենալով Հիւսլըման գերմանացի տաղանդաւոր լեզուագիտին հետ խօսելու այս մասին վրայ, նա անկեղծօրէն վկայեց թէ լեզուաբանական գիտութիւնն երկրաչափութեան պէս ստոյգ. և բացայայտ չըլլալով՝ ենթադրութեամբ կը գնահատուին իրը շատ անգամ:

Կը շարունակուի.

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Յախարհիս հինգ՝ 'ի մարդկանէ անգիտելի է.

Առաջին՝ որ մարդ զմարդու խորհուրդն չգիտէ, և ոչ հրեշտակք և ոչ գեք:

Երկրորդ՝ որ 'ի յաւուրս 'ի վաղն՝ չգիտենք թէ ինչ պիտի լինի:

Երրորդ՝ որ զինչ որ սկսունք՝ չգիտենք թէ ինչ իրք պիտի աւարտի, 'ի բարի թէ 'ի չար:

Չորրորդ՝ որ մահու օրն անգիտելի է:

Հինգերորդ՝ որ զկատարածի օրն չգիտենք:

Երեք իրք՝ որ զմարդն 'ի չարէն 'ի զատ կու պահէ.

Խղճմտանք, Երեսին ցուրն և Բնական խեղքն:

ՈՍԿԵՓՈՐԻԿ

